

תרומת איברים מאדם חי

הרב אליעזר אפרסמון; הרב דוד ויסקוט; הרב יצחק רודריג

כבר דנו כמה מגדולי חכמי זמננו שליט"א בתרומת איברים מגוף אדם אחד לחבירו. מגמת דברי כולם נראית להתיר לעשות כן באברים שאצל התורם נשאר כיוצא בהם שיספיקו לחיותו, וכן בכגון דם ומח עצמות וחתיכות מהכבד בדברים העתידים להתחדש אחרי זמן, על אף הסכנה שבניתוח, מפני הצורך להציל חיי המקבל שאין חיו חיים בלי האיברים שהוא מקבל.

דיון הפוסקים נסב בעיקר על דבר היתר, מצוה, איסור או חובה לסכן חיו כדי להציל חברו.

ביסודות הדיון כבר עסק מאמרנו על הקדימויות והמשאבים¹; ואולם כל הדיון בסיכונים נסב על ההנחה שקיימות שתי אפשרויות – או שתתמש הסכנה ויקרה למסתכן הדבר שבו הוא מסתכן, או שהיא לא תתמש והוא יצא ממסע ההצלה שלם בכל גופו בלי כל פגע. ואילו בפתרון השאלה שבה אנחנו עוסקים כעת אמנם שייך גם כן חישוב הסיכון של מה עלול לקרות, אך נכנס בדיון שיקול נוסף: הנזק הנגרם מיד בפועל בידיים לצורך ההצלה המקווה.

וכבר כתב הרב ציץ אליעזר (חלק ט סימן מה אות יב השני):

“ויתכן לומר, וקרוב הדבר לודאי שכן הדבר, שאפילו להגהות מיימוניות ודעימה דסברי דיש לו לאדם ליכנס לסכנת נפשות כדי להציל חברו מסכנה ודאית, מכל מקום יודו מיהת שאין לו לאדם לתת להוריד לו אבר מאבריו בכדי להציל חברו, ואפילו אם היה הדבר תלוי רק בדידה, והחילוק בזה ברור דבלהכניס עצמו לספק סכנה סברי הני רבנן דאין לו לחוש לכך בהיות שהולך לעשות מצוה גדולה של הצלת נפש ויש לו על כן לבטוח בזה שלא יאונה לו כל רע ויצא שלם בגופו, אבל מה שאינו כן בהורדת אבר הרי אין ספק בדבר שיחסר לו עי"כ האבר”.

בעניין הזה כתב אותו רדב"ז אשר מתשובתו [חלק ה אלף תקפב (ריח)]² למדנו שחייב אדם להכניס עצמו לכל הספק “נוטה אל ההצלה”, כלומר – אפילו כשהסיכוי אחד נגד

* הוקדש לרפואתם של שלומית חוה בת מרים ומאיר בן שרה, שיכחו להפקד בזרע של קיימא.
1 הקצאת משאבים וקדימויות טיפול ברפואה הציבורית מאת הרבנים דוד ויסקוט אליעזר אפרסמון ויחיאל עוזרי. יצא לאור כחוברת על ידי המכון לרבני ישובים, תשנ"ה. מופיע בכרך הנכתי (מאמר ראשון).
2 “שאלת ממני אודיעך דעתי במה שכתב הרמב"ם ד"ל הלי רצח ושמירת נפש פ"ק כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך וקשיא לך חדא שהרי כתב זה הדין למטה. וחו דלמטה כתב עובר על שני לארץ ועשה של וקצוחה את כפה. חשובה: מה שכתב הרב ד"ל כל היכול להציל וכו' איירי כמי שיכול להציל להדיא בלא שישתכן המציל כלל כגון שהיה ישן תחת כותל רעוע שהיה יכול להעירו

שנים שהוא ייהרג בנסיון ההצלה! – כדי להציל חבירו, ומי ש"לא יסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך", הנה הוא עצמו כתב בתשובה אחרת [חלק ג אלף נב (תרכז)]:

"שאלת ממני אודיעך דעתי על מה שראית כתוב³ אם אמר השלטון לישראל הנח לי לקצץ אבר אחד שאינך מת ממנו או אמית ישראל חבירך. יש אומרים שחייב להניח לקצץ האבר הואיל ואינו מת והראיה מדאמרינן בע"ז חש בעיניו מותר לכוחלה בשבת ומפרש טעמא משום דשוריני דעינא בלבא תליא משמע הא אבר אחר לא והשתא יבוא הנדון מק"ו ומה שבת החמורה שאין אבר אחד דוחה אותה היא נדחית מפני פקוח נפש, אבר אחד שנדחה מפני השבת אינו דין שתדחה מפני פקוח נפש ורצית לדעת אם יש לסמוך על טעם זה.

תשובה: זו מדת חסידות אבל לדין יש תשובה. מה לסכנת אבר דשבת שכן אונס דאתי משמיא ולפיכך אין סכנת אבר דוחה שבת אבל שיביא הוא האונס עליו מפני חבירו לא שמענו. ותו דילמא ע"י חתיכת אבר אעפ"י שאין הנשמה תלויה בו שמא יצא ממנו דם הרבה וימות ומאי חזית דדם חבירו סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי. ואני ראיתי אחד שמת ע"י שטרטו את אזנו שריטות דקות להוציא מהם דם ויצא כ"כ עד שמת והרי אין לך באדם אבר קל כאוזן וכ"ש אם יחתכו אותו. ותו דמה לשבת שכן הוא ואיכריו חייבין לשמור את השבת ואי לאו דאמר קרא וחי בהם ולא שימות בהם הוה אמינא אפילו על חולי שיש בו סכנה אין מחללין את השבת תאמר בחבירו שאינו מחוייב למסור עצמו על הצלתו אע"ג דחייב להצילו בממונו אבל לא בסכנת איכריו. ותו דאין עונשין מדין ק"ו ואין לך עונש גדול מזה שאתה אומר שיחתוך אחד מאיכריו מדין ק"ו והשתא ומה מלקות אין עונשין מדין ק"ו כ"ש חתיכת אבר. ותו דהתורה אמרה פצע תחת כויה כויה תחת כויה ואפ"ה חששו שמא ע"י הכויה ימות והתורה אמרה עין תחת עין ולא נפש ועין תחת עין ולכך אמרו שמשלם ממון והדבר ברור שיותר רחוק הוא שימות מן הכויה יותר מעל ידי חתיכת אבר ואפ"ה חיישינן לה כ"ש בני"ד. תדע דסכנת אבר חמירא דהא התירו לחלל עליה את השבת בכל מלאכות שהם מדבריהם אפילו ע"י ישראל. ותו דכתיב דרכיה דרכי נועם וצריך שמשפטי תורתינו יהיו מסכימים אל השכל והסברא ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חבירו הלכך איני רואה טעם לדין זה אלא מדת חסידות ואשרי חלקו מי

משנתו ולא העירו או כגון שידע לו ערות להצילו עבר על לא תעמוד על דם רעך. ולא זו בלבד אלא אפילו יש בו קצת ספק סכנה כגון ראה אותו טובע בים או לסטים באים עליו או חיה רעה שיש בכל אלו ספק סכנה אפ"ה חייב להציל... אם הספק נוטה אל הודאי אינו חייב למסור עצמו להציל את חבירו ואפ"י בספק מוכרע אינו חייב למסור נפשו דמאי חזית דמא דידך סומק טפי דילמא דמא דידיה סומק טפי אבל אם הספק אינו מוכרע אלא נוטה אל ההצלה והוא לא יסתכן ולא הציל עבר על לא תעמוד על דם רעך. הנראה לע"ד כתבתי".

3 הרב מלמד שליט"א הצביע על מקומו: פסקי ריקאנאטי [במהדורה שצולמה בירושלם תשל"ח? ח? הנלווה בפירוש "מעשה בצלאלי" הוא סימן תע].

שיוכל לעמוד בזה ואם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה. והנראה לע"ד כתבתי".

נמצא⁴ שהרדב"ז מורה איסור למסור עצמו לנזק גוף הכרוך בסכנה, ואפילו רחוקה, לסיבוך העלול להביא לידי מיתה. והוא ממאן להורות חובה למסור עצמו לנזק גוף כלשהו, אלא כשאין בדבר סכנה כלל הוא מכנה מעשה כזה "מדת חסידות"⁵.

וכתב על זה הרב ציץ אליעזר שליט"א (חלק ט סימן מה):

"ובאמת יש לעיין מתי יצויר הדבר שנאמר שזאת מדת חסידות ולא נקרא חסיד שוטה, הא הרי הרדב"ז שם מאריך בדבריו לבאר שכל הפסדת אבר מאדם כרוך בספק סכנה ואפילו חתיכת אוזן ומוכיח זאת מדרשת עין תחת עין וכויה תחת כויה שהמכוון לממון וכן ממה שראה בזה במציאות החיים, וצריך לומר שסבר הרדב"ז שאעפ"י כשיבואו לשאול לנו נגדיר הכל בגדר ספק סכנה מ"מ לא נדקדק על כך למי שרוצה לנדב מרצון לבו כל אבר שאין הנשמה תלויה בו, וכיותר, כל אבר שאינו מן החלל ולפנים נתיר לו להתנדב ונאמר לו שלא יקרא עיי"כ חסיד שוטה כ"א זוהי דרגא גדולה של מדת חסידות".

והסיק:

"זאת תורת העולה. דבמקום שיש ודאי ספק פיקוח נפש יש להכריע שאסור לו לאדם לנדב אבר מאבריו בכדי לשותלו בגופו של חבריו ולהצילו עיי"כ מסכנה ודאית, והעושה כן הרי"ז חסיד שוטה, וישנו איפוא איסור על כך גם על הרופא המבצע שלא לסכן בקום ועשה דמו של זה בכדי להציל דמו של חבריו (ועל אחת כמה כשגם דבר ההצלה שקול בספק) דמאי חזית וכו', ואם יקרה אסון והאיש הזה ימות גלל הוצאת האבר ממנו נראה דדם יחשב לרופא שביצע זאת ודמו ידרש ממנו. ובמקום שאין ספק סכנה נשקפת לעין

4 בהאי לישנא סיכם את העולה מתשובת הרדב"ז הרב ציץ אליעזר (חלק ט סימן מה):

"הרי למדנו מדברי הרדב"ז כמה וכמה הלכתא גבירתא: (א) שהיה פשוט ליה הרבר כביעתא בכותחא שאין כל חיוב לאדם להכניס א"ע בספק סכנה כדי להציל את חבריו הנתח בסכנה, ולא עוד אלא דהעושה כן הרי"ז חסיד שוטה. ורק לא בירר אם עובר גם על איסור של גדר מאעל"ד =מאבד את עצמו לדעת= כהיות ומכניס א"ע לספק סכנה. (ב) דפשוט ליה גם זאת שאין כל חיוב על האדם לתת להפסיד ממנו איזה אבר שהוא מאבריו בכדי להציל עיי"כ את חבריו מודאי סכנה דאין זה דרכי נועם ונימק את הדבר בכמה וכמה סברות, ונחית בזה רק חרד דרגא דהררצה לעשות זאת לא בשם חסיד שוטה יכונה אלא אדרכא מדת חסידות היא זאת. (ג) אע"פ שכאמור מי שרוצה לעשות זאת לנדב להפסיד איזה אבר מאבריו עבור הצלת חבריו מרת חסידות היא זאת, מ"מ היינו דוקא כשלא כרוך בדבר ספק נפשות, דאל"כ הרי תו הרי"ל חסיד שוטה".

5 ומעניין שאינו מעלה את השיקול שבנידון השאלה אין קשר הגיוני בין הנזק למסתכן ובין הצלת חבריו כי אם סחטנות ה"שלטון". ולדעתנו היה מקום גדול לחלק בזה ולאסור במקרה שנשאל עליו הרדב"ז אפילו היינו מוצאים היתר להציל באופן שבו קיים קשר סיבתי אמיתי, שסוף סוף כבר הוכח שהסחטן הזה אינו הגון ואין לסמוך עליו שאחרי כריתת האבר הוא יקיים הבטחתו להניח לשבוי המיסכן. ואם על פי הבטחת היהודי המתנדב כבר שיחרר הרשע את טרפו, פשיטא שאין חובה ואין אפילו היתר לקיים את החסכם שעל פיו שיחרר אותו.

אזי אע"פ שאין כל חיוב ולא מצוה על שום אדם לנדב אבר כל שהוא מאבריו כדי לשלחו בגופו של חבריו ולהצילו עי"כ ממיתה, מ"מ המנדב זאת למדת חסידות יחשב לו זאת, ואם מנדב בלב שלם וגמור (עיין ב"ק ד' צ' ורמב"ם פ"ה מחובל ומזיק הי"א וטור וחו"מ סי' תכ"א סעיף י"ב) מותר לרופא לבצע זאת".⁶

הכסף יענה את הכל

ראינו פיקפוקים אם נדרש אדם לחשוף עצמו לסכנה כדי להציל חיי חברו. אבל לצורך עצמו מותר לו להסתכן, שכן מפורש בתורה אצל שכיר שמגיע לו תשלום במועד "כי אליו הוא נושא את נפשו". ודרשו (ב"מ קיב, ובקצת שינוי גם בספרי דברים פ"סקא רעט ד"ה טו) ביומו, ומשמם ב"מדרש תנאים" לדברים כד, טו) על הפסוק הזה: "מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה - לא על שכרו".⁷ ולא רק במי שימות ברעב אם לא יקבל שכרו ותיכף ומיד אמרו כן, כי אם בכל שכיר שיהיה; ומשמע שמותר לאדם להשתתף במרוצי מכוניות כדי לממן את המכונית השלישית של המשפחה. וכבר כתב הרב נודע ביהודה (תנינא יו"ד סימן י ד"ה ואמנם מאד):

"לזה התורה התירה כמו כל סוחרי ימים מעבר לים שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה והתורה אמרה ואליו הוא נושא את נפשו".⁸

- 6 ועל כל אלה חזר שנית בחלק י סימן כה.
- 7 ואין זה אמור על דרך המוסר והמליצה. הנה הרשב"א (בשו"ת המיוחסות לרמב"ן סימן כ) למד משם שסתם הסכם שכירות משמעו - פטור למעסיק מכל נזק שיגיע לשכיר עקב העבודה: "כרתיב: ואליו הוא נושא את נפשו. דרשינן: שעל שכרו עלה בכוחו ונתלה באילן. כלומר: ולפעמים שיפל ממנו ומות. ובכלל סכנת נפשו הכניס עצמו, מחמת שכרו. ואלו דברים פשוטים הם". ותשובה זו העתיקו רבים מהבאים אחרי הרשב"א.
- 8 ואמנם הנוב"י סייג זה ב"מי שהוא עני ועושה זו למחייתו", אבל בודאי אין זה תנאי בדוקא, שכן סתם "כל סוחרי ימים מעבר לים" לאו עניים הם. וגם יעקב אבינו עליו השלום אילו ויתר על פכים קטנים ולא חזר להביאם בלילה לא היה עני בגלל ההפסד הזה. והרב קוק כתב במשפט כהן (עניני אי"י) סימן קמג ד"ה גם בזכרונך]:
- "צריך לפרש מה דאיתא בספרי על פסוק לא תגורו מפני איש: ואפילו כשאמר מחירא אני מפני פלוני ופלוני שמא יהרוג את בני, שבחדאי אי אפשר לומר בחדאי סכנה, או אפילו לא בספק קרוב, שראוי לקרותו בשם ספק, דאטו הל"ת דלא תגורו מפני איש נפקא מכלל שאר מצוות התורה, שעל כולן נאמר וחי בהם, חוץ מהני תלתא, אלא חדאי מיירי בספק רחוק, חששא בעלמא, שדרכן של בני אדם לנס ככה"ג, אפילו בעסקי ממך, וכהא דב"מ קי"ב ע"א ואליו הוא נושא את נפשו, מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר א"ע למיתה - לא על שכרו, שאין הכונה במקום סכנה גמורה או ספק קרוב, שהוא איסור גדול שיכנס בזה בשביל פרנסה, ולא ברשיעי עסקינן, אלא חשש רחוק".

ולפי דבריו נאמר "לא תגורו" רק במקום שאין בו צורך, כי מי שמפחד באמת יהיה פטור מ"לא תגורו" — כי הוא בודאי יטען שבמקרה שלו יחול החיתור של הרב משפט כהן, כי הוא עצמו מאמין בממשות הסכנה ויוציא משפטים מעוקלים מפני היראה. ומה שטען שאין "לא

זאת אומרת, שיותר יש להתיר "תרומת אבר" להשתלה באדם אחר על מנת לקבל פּרס מנתינת בשרו בחינם.

ואמנם היו מי שהגדירו "תרומה" כזאת כמצוה⁹, ולכאורה פשוט שמצוות צריך לעשות דוקא בחינם ולא בשכר¹⁰. אבל נראה שזהו דוקא במצוה שמחוייב העושה אותה לעשותה¹¹, ואילו מעשה טוב שאין חובה מן הדין לעשותו מותר לעשותו גם בתשלום.

תגורן" אחת משלש עבירות ג"ע ש"ד וע"ז, הנה גם חייל מסתכן בתוקף תפקידו ומוזהר שלא ינהג על פי פחדו, אף על פי שגם הבטי"ש אינו ג"ע ש"ד וע"ז.

ובדבר המשפט כבר היה מעשה (סנהדרין דף יט):

"דעבדיה דינאי מלכא קטל נפשא, אמר להו שמעון בן שטח לחכמים: תנו עיניכם בו, ונדוננו. שלחו ליה: עבדך קטל נפשא. שרריה להו. שלחו ליה: תא אנת נמי להכא והועד בבעליו, אמרה תורה: יבא בעל השור יעמד על שורו. אחא וחיב. אמר ליה שמעון בן שטח: ינאי המלך! עמד על רגליך ויעידו בך. ולא לפנינו אתה עומד, אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד, שנאמר [דברים יט] ועמדו שני האנשים אשר להם הריב וגו'. אמר לו: לא כשתאמר אתה, אלא כמה שיאמרו חבריך. [עמ' ב] נפנה לימינו - כבשו פניהם בקרקע, נפנה לשמאלו - וכבשו פניהם בקרקע. אמר להן שמעון בן שטח: בעלי מחשבות אתם, יבא בעל מחשבות ופרע מכם. מיד בא גבריאל וחבטן בקרקע".

ואשר יוצא משם לענין מבוקשו לאסור פרנסות המסכנות את העוסקים בהם, הנה כשל עוזר ונפל עוזר ואין כל ראייה שאסור לאדם להשכיר עצמו לשמור על מותקני חברת החשמל או לנהוג במונית או לבנות בניינים. אלא ודאי הדין עם הרב ציץ אליעזר, שכתב (חלק ט סימן יז - קונטרס רפואה בשבת פרק ה(ט)):

"ועוד זאת נלפענ"ד דכהיות דהרופא עושה כן ליטפל בחולים עבור פרנסתו א"כ מותר לו משום כך ליכנס גם בספק סכנה, וכדומה למה שהתירה תורה לפועל ליכנס למקומות סכנה עבור פרנסתו כדכתיב ואליו הוא נושא את נפשו ודרשינן בב"מ קיב. : מפני מה עלה זה ככבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה לא על שכרו, (עיין יר"ד ס"י קט"ז סעי' ה'), הרי דמותו לאדם למסור את עצמו למיתה. והיינו ליכנס למקומות מסוכנים שיתכן שיהרג שם לשם פרנסתו. וירב"כ הרי אסור. ויערוך בספר חסידים ס"י תרע"ה דההולך למקום סכנה כגון על קרח או בחורבה ישנה וכו' גורם מיתה לעצמו וכו' עיי"ש".

9 שו"ת יחוה דעת חלק ג סימן פד.

10 בכורות כט.

11 כך למדנו משו"ת הרשב"א (חלק ג סימן יא), ז"ל: "ולענין העדים שנטלו שכר לכתוב ולחתום ולמסור, שאמרת: אם עדותן בטלה כדון הנוטל שכרו להעיד. נראה לי, שלא אמרו אלא בעדים שנעשו עדים כבר, שהן מצוין להעיד ולא רצו להעיד עד שנטלו שכר, ודומיא דהנוטל שכרו לרן, שמצוה על ב"ד לרן בין איש לרעהו. אבל מי שאינו מחוייב להעיד, תוטל שכר לילך ולהיות עד, אינו בדין זה לפי דעת". והרב שב"ץ (חלק א סימן קמה) כתב: "דאמרי' החם אמתני' דבכורר דפי' עד כמה (כ"ט ע"א) דתנן החם הנוטל שכרו לרן דיניו בטלים להעיד עדותו בטלה להזות ולקדש מימיו מי מערה ואפרו אפר מקלה ואם היה כהן וטמאהו מתורתו מאכילו ומשקהו וסכו ואם היה זקן מרכיבו על החמור ונתון לו שכרו כפועל בטל ואמרי' עלה בגמ' כפי' האיך מקדש (שם) דדוקא שכר הזהה וקדוש אסור אבל שכר הבאה ומילי שרי שהתורה לא הטילה על הכהן אלא הזהה וקדוש אם היו האפר והמים מוכנים אבל שיטרה להביא אפר ולמלאות מים שהם מכשירי מצוה לא". הנה מצאנו בדברי חידושי חובה שלא פורשה בש"ס וראשונים שאם מביאים לכהן מים ואזוב ואומרים לו "בא תזה", מאותו רגע הוא נעשה כמי שמצא מציאה שחייב להשיבה או כחכם שבאו לפניו בעלי דינים שחייב

כה כתב הרב ישראלי ז"ל ("ספר הכינוס" של הכינוס הבינלאומי הראשון לרפואה, אתיקה והלכה תמוז תשנ"ג, עמ' 196):

"אכן תרומת אבר או רקמה שנתרמת לצורך השתלה בגוף החולה, שכפי שכבר נתבאר שאין בזה חיוב מעשי, כי כאמור אין זה כלול במצוה של "השבת גופו", רשאי התורם לקבל שכר".

ולפי דרכנו יכולה קבלת התשלום להתיר תרומה כנ"ל לצורך חולה אין מצוה בהצלתו.¹²

ואמנם אין זה פשוט שכל מטרה טובה המתירה לאדם לחשוף עצמו לסכנה מתירה לו גם להטיל בעצמו מום. כי לפחות "סתם ככה" – אסור לאדם לחבל בגופו¹³, שכן אמרו במשנה (ב"ק ח:ו) שהחובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי – פטור, ואחרים שחבלו בו – חייבין. אבל בתלמוד שם (בבלי ב"ק צא) מתברר שזה רק צד אחד ממחלוקת החכמים:

"והתניא, אמר לו ר' עקיבא: צללת במים אדירים והעלית חרס בידך, אדם רשאי לחבל בעצמו! אמר רבא, לא קשיא: כאן [= במשנה] בחבלה [פירש"י אין רשאי], כאן [= בברייתא שהבאנו עכשיו] בכושת. והא מתניתין בכושת הוא, [עמ' ב] וקתני: החובל בעצמו אע"פ שאינו רשאי – פטור! הכי קאמר ליה: לא מבעיא בושת, דאדם רשאי לכייש את עצמו [פירש"י: כי בייש בעצמו וביישו ביה אחרים לא מיפטרי בהכי], אלא אפי' חבלה, דאין אדם רשאי לחבל בעצמו [פירש"י חבלה ממש דאין רשאי בה ואיכא למימר הואיל ומקולקל הוא דאין מקפיד לא נחייבו אחרני עלוי], אחרים שחבלו בו – חייבין. ואין אדם רשאי לחבל בעצמו? והתניא: יכול נשבע להרע בעצמו ולא הרע יהא פטור? ת"ל: להרע או להטיב, מה הטבה רשות, אף הרעה רשות [מכאן שיש הרעה לעצמו שהיא רשות], אביא נשבע להרע בעצמו ולא הרע! ... והתניא: איזהו הרעת אחרים? אכה פלוני ואפצע את מוחו! אלא תנאי היא [פירשו התוס' בד"ה אלא תנאי (שבזה נדחה החילוק שהציע רבא) כלומר ר' עקיבא דמתני' ורבי עקיבא דברייתא פליגי], דאיכא למ"ד: אין אדם רשאי לחבל בעצמו, ואיכא מ"ד: אדם רשאי לחבל בעצמו. מאן תנא דשמעת ליה דאמר: אין אדם רשאי לחבל בעצמו? [פירשו התוס' הנ"ל שהוא התנא ששנה כן משם ר' עקיבא] אילמא האי תנא הוא, דתניא: ואך את דמכס

ואע"ג דמצוה עליה לרפאתו כיון דמצוה דרמיא אכולי עלמא היא אם נודמנה לו ולא רצה לקיימה אלא בממון אין מפקיעין ממנו חובר".

12 ראה במאמרנו על הקדימויות כמה סוגי בריות שאינן זכאות לקבל מאומה.

13 בצ"ץ אליעזר חלק י סימן כה הביא:

"ולא עוד אלא דמ"ל ביותר דלא שייך בזה ענין של מדת חסידות, ואם עפ"י דין אין עליו חיוב על כך תו לא שייך בזה הסכמה האדם על כך, כי האדם איננו הבעלים על גופו ואבריו להמיתו או להחסיקו ממנו. אלא המה קנינו של הקב"ה כלשותו של הרמב"ם בפ"א מרצת, או כלשותו של הרדב"ז בפ"ח מסנהדרין ה"ו: שאין נפשו של אדם קנינו אלא קנין הקב"ה כמו שנאמר הנפשות לי הנה. וגם לרבות כלשותו של שר"ע הגרש"ז ה"י נזקי גוף סע"י ר' כי אין לאדם רשות על גופו כלל להכותו ולא לכיישו ולא לצערו בשום צער".

לנפשתיכם אדרש - ר' אלעזר אומר: מיד נפשתיכם אדרש את דמכם; ודלמא קטלא שאני! אלא האי תנא הוא, דתניא: מקרעין על המת ולא מדרכי האמורי, אמר רבי אלעזר: שמעתי, שהמקרע על המת יותר מדאי - לוקה משום כל תשחית, וכ"ש גופו; ודלמא בגדים שאני, דפסידא דלא הדר הוא! כי הא דרבי יוחנן קרי למאני מכבודתא, ורב חסדא כד הוה מסגי ביני היומי והגא, מדלי להו למאניה, אמר: זה מעלה ארוכה, וזה אינו מעלה ארוכה! אלא האי תנא הוא, דתניא: אמר ר"א הקפר ברבי, מה ת"ל: וכפר עליו מאשר חטא על הנפש? וכי באיזה נפש חטא זה? אלא שציער עצמו מן היין, והלא דברים ק"ו: ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה".

ר"י (בתוס' ב"ק צא, ב ד"ה אלא האי) נאחז בהבאת הברייתא דמקרע לראיה, ומקשה: "וכי על זה צריך להביא ראיה דמקרע בגדים עובר משום כל תשחית? ואורי" דאין מביא ראיה אלא שאסור לחבול אפי" לצורך כגון אשה שטפחה על ראשה, וכן היא דאך את דמכם שהרג את עצמו בשביל שום דבר שירא, וכן מקרע על המת זהו לצורך".¹⁴

בדיבור הבא אחרי זה שהבאנו מוכיחים התוספות מלשונו של ר"א בברייתא "המקרע... יותר מד", שיש איפוא גם מקרע שאינו "יותר מד". ואף על פי שגם הוא משחית בגדים אינו עובר על כל תשחית. ומכאן, שיש "בל תשחית" קטן הנדחה מפני "צורך" רגיל; אבל "בל תשחית" הרגיל דוחה "צורך" רגיל.

באיסור השחתת האמור בתורה (דברים כ, יט) למדו סייג שאם צריכים עצים לקדם את המצור על העיר וכיבושה מותר לכרות לשם כך גם אילני מאכל. זה לשון הספרי [דברים פ'סקא רד ד"ה (כ) רק]:

"רק עץ אשר תדע, זה אילן מאכל. כי לא עץ מאכל הוא, זה אילן סרק אם סופנו לרבות את אילן מאכל מה תלמוד לומר עץ מאכל מלמד שאילן סרק קודם לאילן מאכל יכול אפילו מעולה בדמים וכדברי רבי אלעזר רבי שמעון תלמוד לומר אותו תשחית וכרתה, עושה אתה ממנו תיקים ונדביאות. ובנית מצור על העיר, עושה אתה לה מיני מטריאות, מביא אתה לה מיני בלסטריאות".¹⁵

14 בשבועות (לה, א) אמרו במשנה "המקלל עצמו וחבירו בכולן עובר בלא תעשה", ובגמרא (לו, א) "אמר רבי ינאי ודברי הכל עצמו דכתיב רק הישמר לך ושמור נפשך מאד". ועל זה הקשו התוספות בד"ה ושמור: "תימה בקללה ד"ה חייב ובחובל עצמו איכא פלוגתא חבלה נמי תיפוק ליה מהאי קרא או מוהישמור מאד לנפשתיכם". ואילו סברו התוספות בשבועות כמו ר"י בתוספות בבא קמא, היו מתרצים שהפלוגתא בחובל בעצמו בשיש לו "צורך" לפחות קצת, אבל המקלל לעולם אין צורך כלל, ובחובל כיוצא בו שאין בו צורך כלל הרי לא נחלקו בבבא קמא.

15 וכ"ה במדרש תנאים לדברים (כ:כ): "רק עץ אשר תדע זה אילן מאכל: כי לא עץ מאכל הוא זה אילן סרק ומאחר שסופינו לרבות כל דבר מה ת"ל כי לא עץ מאכל הוא להקדים אילן סרק לאילן מאכל יכול אפלו מעולה בדמים ת"ל רק: אחו תשי וכרת עושה את הימנו תיקן תדביאות: ובנית מצ' על העיר עושה את לה מיני מטריאות ומביא את לה מיני בלצטיאות".

והדרשה הזאת מובאת גם בתלמוד (ב"ק צא, ב):

"תניא נמי הכי: (דברים כ, כ) רק עץ אשר תדע - זה אילן מאכל, כי לא עץ מאכל הוא - זה אילן סרק; וכי מאחר שסופו לרבות כל דבר, מה ת"ל כי לא עץ מאכל? להקדים סרק למאכל [צב:] יכול אפילו מעולה בדמים? ת"ל: רק".

מכאן, שיש "צורך" הדוחה איסור "בל תשחית" הכתוב בתורה.

על פי השוואת המדרש הזה עם מה שלמדו התוספות שהבאנו מחלק הרב פני יהושע (ב"ק צא, ב ד"ה בד"ה אלא האי) בין צורך גדול, הדוחה איסור השחתה הרגיל, ובכלל זה גם חבלה בעצמו, והוא הדין איסור התאבדות¹⁶, ובין צורך רגיל ("צורך קצת" בלשונו) הנדחה מפניו.

עלה בידינו סולם בן ארבעה שלבים. נמוך מכולם (א) השחתה קטנה, מעליו (ב) צורך רגיל, מעליו (ג) השחתה רגילה, ועל הכל גובר (ד) צורך גדול.

וכל זה אמור לדעת מאן דאמר בסוגייתנו שאסור לאדם לחבל בעצמו, ומתוך הנחה שמדרש בל תשחית מוסכם על הכל ואינו משקף דוקא דעת המתיר לחבל בלבד. ולפי הבנה זו צריך המתיר לחבל בעצמו להתיר דבר שבעל מחלוקתו אסר; ולדעת הרב פני יהושע "עיקר פלוגתא דתנאי דהכא היינו דאיכא צורך קצת", כלומר: לדעת המתיר לחבל בעצמו ידחה איסור ההשחתה הרגיל אפילו מפני צורך קטן, לאמור שהשלבים (ב ו-ג) בסולם מתחלפים, וכל צורך, אפילו קטן, מתיר כל השחתה.¹⁷

הרי"ף כתב בשבועות (יא) "יכול נשבע להרע לעצמו ולא הרע יהא פטור? ת"ל להרע או להיטיב מה הטבה רשות אף הרעה רשות. אביא נשבע להרע ולא הרע שהרשות בידו". בסוגייתנו בבבא קמא אמרנו שהדברים האלה שייכים דוקא לדעת מי שמתיר לחבול בעצמו - מוכח איפוא לכאורה שהרי"ף פוסק כמאן דאמר מותר לחבול בעצמו. וקשה לפי זה, שהרי"ף העתיק בהלכות בבא קמא (לב, א) את המשנה כצורתה לאמור שאין אדם רשאי לחבול בעצמו ולא סייג את הדין בשום דבר ממה שאמרו עליו בגמרא. דברי הרי"ף העתיק בשתי המסכתות גם הרא"ש.¹⁸

וכמו הרי"ף עשה גם הרמב"ם: בהלכות שבועות (ה, יז) הוא פסק "נשבע להרע לעצמו כגון שנשבע שיחבול בעצמו אף על פי שאינו רשאי שבועה חלה עליו, ואם לא הרע

16 "שאני שהוא צורך גדול וסכנת נפשות, ובכה"ג באמת אפי' בחובל בעצמו שרי היכא דאיכא צורך גדול כדאשכחן בשאול".

17 אף על פי שכך יוצא מחשבון שלבי הסולם, אין דעתנו נוחה מהרעיון שאפילו "צורך קטן" (כגון האכלת דגי האקואריום) יתיר השחתה גדולה כגון כריתת אבר מגוף עצמו.

18 הגר"י פערלא הסיק מזה בספר המצות לרס"ג שלו (כרך ב, מז) שלא העתיקו איסור החבלה העצמית אלא מפני שהיא משנה, "ובאמת כן דרכן של הרי"ף והרא"ש בכל דוכתי להביא לשון המשניות כמו שהן אע"פ שנכללו בהן דברים שאינם להלכה כידוע".

לעצמו חייב משום שבועת בטויו". ועל איסור החבלה בעצמו חזר שנית בהלכות חובל ומזיק (ה:א) "אסור לאדם לחבול בין בעצמו בין בחבירו"¹⁹

ליישוב הסתירה הזאת המציא הר"ן (בחידושי שבועות כג, ב ד"ה דמוקים, ובקיצור בפירוש על הר"ף שבועות יא, א) חילוק בין הפסק בענין החבלה בעצמו, שהיא אסורה על פי המשנה בבבא קמא, ובין הפסק בענין תחולת השבועה, שאותה אין מבטלת אלא "שבועה הכתובה בתורה", אבל לא דרשה מהכתוב, אף על פי שנלמד ממנה איסור לאו ומלקות מהתורה.²⁰

ואמנם המצאת הר"ן יפה לפייס הלכות הרמב"ם זו עם זו, אבל אינה נוחה בלשון הר"ף והרא"ש שהעתיקו בשבועות "שהרשות בידו", והתוספות שם (שבועות כז, א ד"ה אביא) כתבו "אביא נשבע להרע לעצמו כולי דך בכא לא צריכה אלא לאשמעינן דאדם רשאי לחבול בעצמו דפלוגתא היא בקהובל". וגם בסוגיית בבא קמא דנן העמיד התלמוד הברייתא בשבועות כסותרת את המשנה בבבא קמא.²¹

ולא רק מהשוואת הסוגיות קשה לנו איך פסקו כמאן דאמר "אסור לחבול בעצמו", אלא גם היא עצמה דחוויה לכאורה. שכן תלינו כאן את האיסור בדברי רבי אלעזר הקפר בנזיר שציער נפשו וחטא עליה, והנה דבריו אלה מעמיד התלמוד בנדדים (י, א) ב"שיטה":

"אמר אביי: שמעון הצדיק ורבי שמעון ור' אלעזר הקפר, כולן שיטה אחת הן דנזיר חוטא הוי. שמעון הצדיק ורבי שמעון - הא דאמרן; ורבי אלעזר הקפר ברבי - דתניא, ר' אלעזר הקפר ברבי אומר: וכפר עליו מאשר חטא על הנפש - וכי באיזו נפש חטא זה? אלא שציער עצמו מן היין, והלא דברים ק"ו: ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה! מכאן, כל היושב בתענית נקרא חוטא."

ובדרך כלל (ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך אין הלכה כשיטה כך א עמ' תרטז - תריט) אין הלכה כאחד מהמאמרים המובאים בתוך רשימה כזאת. והרמב"ם פסק לא רק כדעה הנסמכת על דרשת ר' אלעזר הקפר, אלא גם את דברי ר' אלעזר הקפר גופם; זה לשונו בהלכות דעות (ג, א):

"שמא יאמר אדם הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיוצא בהם דרך רעה הן ומוציאין את האדם מן העולם, אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון, עד שלא יאכל בשר ולא ישתה יין ולא ישא אשה ולא ישב בדירה נאה ולא ילבש מלבוש נאה אלא השק והצמר הקשה וכיוצא בהן כגון כהני העובדי כוכבים, גם זה דרך רעה היא ואסור לילך בה, המהלך בדרך

19 כמו הרמב"ם פסק גם השלחן ערוך (חושן משפט תכ, לא).
20 על החילוק הזה סומך הר"ן ללמוד ממנו דין חדש שלפי זה תוכל שבועה לחול על חצי שיעור גם לדעת האומר שהוא אסור מן התורה.
21 כעין תירוץ ראה בבירור הלכה בבא קמא עמוד רמ.

זו נקרא חוטא, שהרי הוא אומר בנזיר וכפר עליו מאשר חטא על הנפש, אמרו חכמים ומה אם נזיר שלא פירש אלא מן היין צריך כפרה המונע עצמו מכל דבר ודבר על אחת כמה וכמה, לפיכך צוו חכמים שלא ימנע אדם עצמו אלא מדברים שמנעתו התורה בלבד, ולא היא אוסר עצמו בנדירים ובשבועות על דברים המותרים, כך אמרו חכמים לא דייך מה שאסרה תורה אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים, ובכלל הזה אלו שמתענין תמיד אינן בדרך טובה, ואסרו חכמים שיהא אדם מסגף עצמו כתענית, ועל כל הדברים האלו וכיצא בהן צוה שלמה ואמר אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם".

כבר נשאלה שאלה זו לפני כמה מאות שנים. [והשיב עליה הרשב"א (שו"ת חלק א תלא, ואותה תשובה שוב שם בסימן תרפח):

"מונטסון אמרת שאתה תמה על הרמב"ם ז"ל שפסק כשמואל דאמר (תענית פ"ק דף י"א) כל היושב בתענית נקרא חוטא. ואמרת דרבי אלעזר הקפר שאמר כן אוקימנא לה בשיטה בפרק קמא דנדרים (דף י') וקיי"ל דלית הלכתא כשיטה. והסקת אתה דהא דשמואל ליתא כלל. תשובה יותר ממה שאתה תמה על דברי הרמב"ם ז"ל אני תמה עליך. דשויתי' לשמוא' טועה ושמוא' לא ידע להנך דאמרי נזיר חוטא הוא. ואפילו היתה שיטה כמו שאתה סבור הא איכא שמואל דאמר דאמורא הוא ופסיק הכי. וכל כללי דאתמר בגמרא לאו כללין גמורין הן דלא נפוק כלל מהנהו כללי. דכלל יחיד ורבים הלכה כרבים וכלל הלכה כרבי מחבריו ולא מחבריו. וכן כל שאר כללי דאתמור בעירובין הא איכא דוכתי דנפקי מינייהו. ועוד דאף בעיקר השיטה לא נתת לך. דבכל מקום שאמרו כולן אמרו דבר אחד הוא שאין הלכה כחד מינייהו. אבל כל שאמרו כולן יש להן כן וכן אע"פ שאין הלכה ככולהו יש מהם שהלכה כמותו. וכי דייקת תמצא כן בפרק קמא דסוכה (ז:) גבי סוכה דירת קבע בעיא. וכאן נמי לא אמרו כולן אמרו דבר אחד. ולפיכך הלכה כרבי אלעזר הקפר כדאמר שמואל וכמו שפסק הרמב"ם ז"ל".

ועוד יש לומר שאין האיסור לחבול בעצמו תלוי בר' אלעזר הקפר דוקא. כי אמנם בתחילה דחו בעלי התלמוד ההצעה ללמוד איסור חבלה מאיסור הרציחה, אבל לא ביטלו סברא זו אלא רק טענו שאינה הכרחית: "דילמא קטלא שאני". אבל בתוספתא (בבא קמא 130, ליברמן עמוד 49 שורות 99 עד 102) אמרו:

"וכשם שחייב על נזקי חבריו כך הוא חייב על נזקי עצמו"²² הוא עצמו שרק וטס בפניו כנגד חבריו מתלש בשערו מקרע את כסותו משבר את כליו מפזר את מעותיו בחמתו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים שני' ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש". והר"י מלוגיל כתב על המשנה בראש פרק החובל (משנה יו ד"ה שמרה) "נפ"ל בגמ' מאך את דמכם לנפשותיכם אדרוש".

וכן כתב שם (עמ' 266) המאירי. רבי בצלאל אשכנזי מביא בשיטה המקובצת לבבא קמא (צא, ב ד"ה רב):

22 תוכן החיוב לא התפרש. אם נפרש "מכות" אפשר שישוּבוּ לו מהשמים שיקבל מכות, אבל אם תשלומים - הישובו לו שיתגלגל כספו מכיס לכיס?

"רב חסדא כי הוה מסגי ביני קוצי הוה מדלי מאניה וכו' שמעית מינה דאדם רשאי לחבול בעצמו ואינו רשאי לאבד ממונו וקי"ל כרב חסדא דכתרא הוא. הרמ"ה ז"ל בפריטיו".

במסכת תענית (כג) מסופר מעשה כעין זה עם הקוצים:

"אבא חלקיה בר בריה דחוני המעגל הוה, וכי מצטרך עלמא למיטרא הוה משדרי רבנן לגביה ובעי רחמי, ואתי מיטרא. זימנא חדא איצטרך עלמא למיטרא, שדור רבנן זוגא דרבנן לגביה למבעי רחמי דנתי מיטרא. אזול לביחיה ולא אשכחוהו, אזול בדברא ואשכחוהו דהוה קא רפיק ... כולה אורחא לא סיים מסאני, כי מטי למיא - סיים מסאניה. כי מטא להיזמי והיגי - דלינהו למניה ... מאי טעמא כולה אורחא לא סיים מר מסאניה, וכי מטי למיא סיים מסאניה? - אמר להו: כולה אורחא חזינא, במיא - לא קא חזינא. - מאי טעמא כי מטא מר להיזמי והיגי דלינהו למניה? - אמר להו: זה מעלה ארוכה וזה - אינה מעלה ארוכה".

דברי הרמ"ה הביא הטור (חושן משפט תכ) כאילו הם אמורים במוחלט ואפילו על החמורה שברבילות: "החובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי פטור אחרים שחבלו בו חייבים; כתב הרמ"ה שאינה הלכה אלא אדם רשאי לחבול בעצמו".

בעלי הבתים (הב"י והב"ח) על אתר כנראה לא ראו דברי הרמ"ה שקיבץ הר"ב אשכנזי לשיטתו, שכן המציאו טעמים לרמ"ה שלא הוזכרו בקטע שבשטמ"ק: שאין הלכה כר"א הקפר בשום מקום (ב"י), או שבשבועות (ח, א) מוכח דרבים חולקים על ר"א הקפר ודורשים מכפרת הנזיר עניין אחר (ב"ח). ובאמת למדנו מאותם מעשים של ההולכים יחף לחוס על כליהם טעמו וגדרו של ההיתר להעדיף סריטות ועקיצות ברגלים על שפשוף הנעליים והבגדים. ואפשר ללמוד משם שמותר לצער עצמו בצער החולף של הליכה על קוצים, כאשר רואים שאין סכנה לפגיעה חמורה, אולם בהליכה במקום שאין רואים בו מראש במה עלולים להיתקל שם אין לוותר על הנעליים המגינות, וגם הפגיעה הידועה מראש כמצומצמת מותרת רק כאשר משערים שסופה "להעלות ארוכה", כלומר, שמקום הפצע עצמו יתרפא ויחזור להיות שלם כמי שלא נפגע. גם מה שעשה רבא לכב' רב יוסף (יומא נג, א) יותר נפיש טפי מכל יתר התלמידים סוף סוף לא יצא מכלל "מעלה ארוכה": "רבא כד הוה מיפטור מיניה דרב יוסף הוה אזיל לאחוריה, עד דמגנפן כרעיה ומתווסן אסקופתא דבי רב יוסף דמא. אמרו ליה לרב יוסף: הכי עביד רבא. אמר ליה: יהא רעוא דתרום רישך אכולה כרכא!".

ולא זילזלו החכמים האלה בשלמות עורם מתוך פזיזות והוללות, כי אם אך לצורך דברים שנראו בעיניהם חשובים יותר - הבעת כבוד לרב או שמירת המלבושים שהיו בימיהם יקרים הרבה יותר מהיום. המהרש"ל כתב בים של שלמה (בבא קמא פרק ח סימן נט) בראשית דיונו את מה שכתב הטור משם הרמ"ה וכתב עליו:

"ומכל מקום אפילו לפי הרמ"ה אינו מותר אלא לצורך, דאי לא לצורך לכ"ע אסור אפילו להזיק בגדים ושאר דברים, משום כל תשחית". אבל לו עצמו "נראה דהלכה כמתניתין שאסור לחבול ולכייש בעצמו, דמתניתין עיקר לגבי ברייתא, וכן הרי"ף והרא"ש לא הביאו רק המשנה, וא"כ אפילו

לצורך אסור, דהא מעשה דרבי עקיבה לצורך ממון היה ואפילו הכי אמר רבי עקיבה שאינו רשאי לחבול בעצמו וק"ו חבלה ממש".

רק סיבה אחת מביא הי"ש להתיר במקרים מסוימים לחבול בעצמו:

"אם מתיירא שלא יענו אותו על יהודים אחרי' ויאבדו ח"ו כמה נפשות מישראל ... מותר להרוג בעצמו [= להתאבד], ואולי שאול ע"ה כיוון על זה שנפל על חרבו, שסבר אם יפול חי בידם יתעללו בו ויענו אותו, ומסתמא בני ישראל לא יכולים לראות ולשמוע בצרת המלך ולא יעמדו על נפשם מלנקום נקמתו ולהצילו ויפלו כמה רבבות מישראל ... ולפקוח נפש אחרים מותר לחבול בעצמו".²³

לדעתנו אין לטעות כאן וללמוד מהמקרים שכתב הי"ש היתר לחבול בעצמו כדי להציל אחר השרוי בסכנה אשר אין קשר בינה ובין החובל בעצמו, אלא דוקא כמעשה שאול שאילולא התאבד היו חיינו מסכנים את אחיו, או כאותו קרבן אינקויזיציה שרמז אליו שאם לא יהרוג עצמו ימותו אחרים בגלל מה שיוציאו מפיו בעינוייהם.

הרב יש"ש לא חילק באיסור בין השחתת אבר אחד להשחתת נפשו, ולשניהם לא מצא היתר אלא לצורך הצלת יהודים רבים ממוות, וגם לזה לא הביא אסמכתא כי אם ממקרים שבהם היה האדם המקריב עצמו הוא בעצמו הגורם לסכנת האחרים. ולפי דבריו אין נראה להתיר לתרום לשם השתלה באחר חלק מגופו שאינו חוזר וצומח כמו שהיה, אפילו יאמרו הרופאים שאין בחסרונו סכנה לתורם.

מסקנה למעשה

לפי הידוע בציבור נהוגה כיום ההנהגה המעשית שלא להתיר השתלת אברים מן החי אלא בין קרובי משפחה קרובים מאד. ואף על פי שראינו שיטת מורי ההלכה למעשה להתירה בתשלום או כ"מידת חסידות" בחינם לטובת כל מי שהתורה מתירה לגמול עמו חסד, לא ראינו לאחד מהם שהכניס בשיקוליו את הים של שלמה והאפשרות שהלכה כמוהו. ובעינינו נראה לאמץ כהנהגה כללית דוקא את האיסור הנלמד ממנו, אפילו ימצא טעם לחלוק עליו בהלכה במקרים פרטיים, ולא לשנות ממה שנהגו עד עתה בפועל. כי אם החוק מתיר לאדם למכור דרך משל כליתו לשם הרווחה או לשם היחלצות מחוב, הרי יכול הוא גם לחייב עצמו לכך בחוזה. ולדעתנו אין אנחנו לבדנו באי-הרצון לראות משכנתות בנקאיות על אברי גוף או מימושן על ידי ההוצאה לפועל.

ועוד, אם אין אפשרות חוקית לקחת משום אדם איברים על ידי התנדבותו או התחייבותו, לא תהיה אחרי מעשה טענה בפי המנתח המבצע שבידו היה פתק חתום בכתב יד המנותת. ואילו כאשר ישנה אפשרות להציג את המעשה ככשר על ידי הצגת הפתק, תמיד ימצאו מי שייזיפו פתקים כדי לכסות על מה שעשו נגד רצון הקרבן לשם בצע כסף.

23 עיין בי"ר פל"ד אות יט, ורד"ק שמו"א לא - יד, ובי"ב בטיו"ד סימן קנו בב"ה וביש"ש בי"ק פי"ח סימן נ"א.

חברה

